

Radosław Paweł Żurawski *vel* Grajewski, *Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne (październik 1938 – maj 1945)*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2008, ss. 651 + 3 nlb.

Prezentowana monografia jest rozprawą habilitacyjną autora powstałą w Katedrze Historii Powszechnej Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego. Radosław P. Żurawski *vel* Grajewski opublikował wcześniej trzy monografie z zakresu historii dyplomacji europejskiej w pierwszej połowie XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem stanowiska Wielkiej Brytanii wobec sprawy polskiej i Polaków¹. Opracowania te, oparte w dużym stopniu na archiwaliach brytyjskich, mało znanych do tej pory polskim badaczom, zostały bardzo dobrze przyjęte w środowisku historyków specjalizujących się w dziejach Polski i powszechnych XIX w.²

Najnowsza książka Radosława P. Żurawskiego *vel* Grajewskiego jest gruntowną i wszechstronną analizą relacji dyplomatycznych brytyjsko-czechosłowackich ukazanych w kontekście stosunków międzynarodowych w ostatnich jedenastu miesiącach pokoju i w latach II wojny światowej – od zakończenia konferencji monachijskiej w 1938 r., której postanowienia skutkowały m. in. poważnym osłabieniem wzajemnych relacji, do maja 1945 r., kiedy w Pradze rezydował już rząd czechosłowacki, przybyły z emigracji w Londynie.

Monografia została oparta na bogatym i różnorodnym materiale źródłowym. Jego podstawą są dokumenty i materiały zebrane przez autora w kilku archiwach czeskich (Archiv Ministerstva Zahraničních Věcí, Archiv Národního Muzea, Archiv Ústavu Tomáše Garrigue Masaryka i Státní Ústřední Archiv) i brytyjskich (National Archives, School of Slavonic and East European Studies, British Library) oraz w Archiwum Instytutu Polskiego

¹ *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1841)*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1999, ss. 409; *Działalność księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wielkiej Brytanii (1831–1832)*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1999, ss. 176; *Pojedynek za kulisami wielkiej dyplomacji. Księżna Dorothea Lieven wobec Polski i Polaków*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005, ss. 210.

² Zob. recenzje: Andrzeja Nowaka („Kwartalnik Historyczny” 2000, R. CVII, nr 4, s. 101–104), Henryka Żalińskiego („Kwartalnik Historyczny” 2001, R. CVIII, nr 1, s. 115–118) i Krzysztofa Marchlewicza („Przegląd Historyczny” 2000, t. XCI, z. 3, s. 490–492; „Kwartalnik Historyczny” 2006, R. CXIII, nr 2, s. 176–179).

i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Autor wykorzystał ponadto 52 wydawnictwa źródłowe i publikacje dokumentów dyplomatycznych czechosłowackich, brytyjskich, niemieckich, amerykańskich, sowieckich i polskich oraz 24 pamiętniki, dzienniki i wspomnienia dyplomatów, a także polityków. Skorzystał z publikacji internetowych, zwłaszcza z dokumentów udostępnionych w ramach *Avalon Project*. Materiał źródłowy uzupełniają liczne prace szczegółowe i ogólne autorów czeskich, słowackich, brytyjskich i polskich. Wykaz wykorzystanych prac obejmuje 194 pozycje.

Struktura tej obszernej rozprawy jest właściwa i spójna. Książka składa się – nie licząc *Wstępu*, *Zakończenia* oraz *Wykazu źródeł i literatury* – z jedenastu rozdziałów podzielonych na podrozdziały, napisanych w układzie chronologiczno-problemowym. Uzupełnieniem zasadniczego tekstu jest bardzo przydatny skorowidz nazwisk, zawierający informacje biograficzne oraz trzy mapy prezentujące skład narodowościowy ČSR, jej rozbiór i podział w latach 1938–1939 oraz sytuację militarną na ziemiach czechosłowackich w końcowej fazie II wojny światowej (sierpień 1944 r. – maj 1945 r.). Brakuje natomiast indeksu rzeczowego.

Napisany na wysokim poziomie merytorycznym *Wstęp* zawiera pogłębioną refleksję na temat podjętego zagadnienia badawczego, charakterystykę wykorzystanego materiału źródłowego oraz historiografii polskiej i obcej. Dwa pierwsze rozdziały przedstawiają problematykę stosunków brytyjsko-czechosłowackich od zakończenia konferencji w Monachium do wybuchu II wojny światowej. W kolejnych rozdziałach poruszone zostały sprawy utworzenia i uznania Czechosłowackiego Komitetu Narodowego na uchodźstwie w pierwszych miesiącach II wojny światowej (III), zabiegi o utworzenie czechosłowackiego Rządu Tymczasowego od stycznia do lipca 1940 r. (IV) oraz starania o uznanie czechosłowackich władz na uchodźstwie między sierpniem 1940 r. a lipcem 1941 r. (V). Rozdział VI, najbardziej obszerny (13 podrozdziałów), ukazuje trwające rok (od sierpnia 1941 do sierpnia 1942 r.) zabiegi władz czechosłowackich o uzyskanie od Wielkiej Brytanii anulowania układu monachijskiego. Rozdział VII charakteryzuje stosunki brytyjsko-czechosłowackie w przełomowych miesiącach wojny (wrzesień 1942 r. – kwiecień 1943 r.), kolejny zaś – stanowisko brytyjskie wobec sprawy zawarcia układu czechosłowacko-sowieckiego (maj–grudzień 1943 r.). W rozdziale IX scharakteryzowane zostały problemy pojawiające się w stosunkach brytyjsko-czechosłowackich od początku 1944 r. do upadku powstania

słowackiego, a w dwóch ostatnich rozdziałach rozprawy – wzajemne relacje w końcowych miesiącach wojny (listopad 1944 r. – maj 1945 r.). *Zakończenie* stanowi podsumowanie całej pracy, zawierające odpowiedzi na postawione problemy badawcze.

Wszystkie z wymienionych rozdziałów zostały napisane z jednakową sumiennością. W każdym z nich autor stawiał na wstępie pytania badawcze, na które udzielał odpowiedzi w toku narracji. Częstkowe tezy, udowodnione w przekonujący sposób, formułował we *Wnioskach* na końcu rozdziału. Taka forma konstrukcji książki, przy wielowątkowości analizowanego zagadnienia i bogactwie faktografii, jest optymalnym rozwiązaniem, ponieważ porządkuje obszerny materiał i wskazuje na istotę poszczególnych problemów.

Książka Radosława P. Żurawskiego uel Grajewskiego poszerza znacząco dotychczasową wiedzę na temat skomplikowanych relacji brytyjsko-czechosłowackich w opisywanym okresie. Autor dokonał ich trafnej periodyzacji i wnikliwej charakterystyki poszczególnych faz, uwzględniając aspekty polityczne, prawne i propagandowe. Przeprowadził dogłębną analizę wielu problemów, które w dotychczasowych opracowaniach przedstawiano powierzchownie bądź fragmentarycznie. Ukazał więc szczegółowo kulisy oraz przebieg trudnych i długotrwałych negocjacji dyplomatycznych, scharakteryzował koncepcje, plany taktyczne i metody działania obu stron. Kilka kwestii, koniecznych dla ukazania całokształtu stosunków dyplomatycznych, przedstawił świadomie w zawężonej formie, uznając, że stanowią one odrębne, a zarazem rozległe zagadnienia, zasługujące na oddzielne opracowania (brytyjsko-czechosłowackie stosunki wojskowe, relacje gospodarcze, wpływ spraw polskich).

Relacje brytyjsko-czechosłowackie były specyficzne z formalnoprawnego punktu widzenia. Od października 1938 r. do maja 1945 r. funkcjonowało bowiem kilka ośrodków politycznych reprezentujących czechosłowackie interesy, z którymi dyplomacja brytyjska utrzymywała stosunki: rząd II Republiki Czecho-Słowackiej, następnie władze Protektoratu Czech i Moraw, uznany *de facto* rząd Słowacji oraz wyłonione z niepodległościowej emigracji czechosłowackiej, polityczne środowisko pod przywództwem Edvarda Beneša, które uzyskało status Tymczasowego Rządu Czechosłowackiego i uznanie władz brytyjskich w lipcu 1941 r. Dyplomacja brytyjska utrzymywała też kontakt z autonomicznym ośrodkiem politycznym antynazistowskiej emigracji niemiecko-sudeckiej.

Autor zbadał i scharakteryzował relacje wymienionych czechosłowackich ośrodków politycznych z władzami brytyjskimi. Anali-

zował także stanowisko władz brytyjskich i czechosłowackich wobec antybenešowskiej opozycji w Wielkiej Brytanii. Wykazał, że od wybuchu wojny do lata 1941 r. Wielka Brytania pozostawała dla strony czechosłowackiej głównym partnerem. Przez Londyn natomiast niepodległościowa emigracja czechosłowacka traktowana była głównie w aspekcie jej przydatności w wojnie z Niemcami. Dyplomacja brytyjska nie rozpatrywała wówczas ani kwestii odbudowy państwa czechosłowackiego, ani przyszłości wzajemnych relacji. Stosunki brytyjsko-czechosłowackie nabrały formalnego charakteru dopiero od lipca 1941 r., co wzmocniło również pozycję emigracyjnego rządu ČSR na arenie międzynarodowej. Niemniej, w całokształcie relacji Londynu z państwami sojuszniczymi, sprawy czechosłowackie miały dla dyplomacji brytyjskiej nadal znaczenie trzeciorzędne.

Autor wiele miejsca (rozdział VI) poświęcił ukazaniu starań dyplomacji czechosłowackiej o anulowanie przez Wielką Brytanię umowy monachijskiej, ciężącej negatywnie na wzajemnych relacjach. Od sierpnia 1941 do sierpnia 1942 r. sprawa ta była głównym przedmiotem działań dyplomacji czechosłowackiej wobec władz brytyjskich. W monografii przedstawiono szczegółowo prowadzone różnymi metodami i ze zmiennym natężeniem działania prezydenta Beneša w tej sprawie. W opinii Beneša „anulowanie Monachium” było równoznaczne z uznaniem istnienia Republiki Czechosłowackiej w granicach sprzed września 1938 r. Takiego celu nie zdołał osiągnąć. Deklaracja z 5 sierpnia 1942 r., uznająca przez obie strony unieważnienie umowy monachijskiej, nie eliminowała zasadniczych rozbieżności interpretacyjnych. Foreign Office uważało, że porozumienie monachijskie było zawarte legalnie i zachowało moc prawną do 15 marca 1939 r., kiedy zostało złamane przez Niemców. O tego momentu przestało wiązać rząd brytyjski. Dla dyplomacji czechosłowackiej umowa monachijska była nielegalna i nieważna od samego początku.

Bardzo interesującym wątkiem rozprawy jest sowiecki aspekt relacji brytyjsko-czechosłowackich. Wejście Związku Sowieckiego do wojny w następstwie agresji niemieckiej z 22 czerwca 1941 r. zmieniło zasadniczo dotychczasowy charakter stosunków brytyjsko-czechosłowackich. Emigracyjny rząd czechosłowacki postrzegał Moskwę jako pożądanego sojusznika, obrońcę interesów ČSR. Istotne znaczenie polityczne miało uznanie przez rząd sowiecki ciągłości istnienia I Republiki w jej przedmonachijskich granicach. Autor wykazał, w jaki sposób dyplomacja E. Beneša, dążąca do sojuszu z Moskwą, wykorzystywała poparcie Kremla w grze

politycznej prowadzonej z władzami brytyjskimi. Wizyta Beneša w Moskwie i podpisanie układu czechosłowacko-sowieckiego 12 grudnia 1943 r. redukowało znaczenie Wielkiej Brytanii jako strategicznego sojusznika rządu ČSR. Od tego też momentu dyplomacja brytyjska zaczęła traktować ČSR – nie wyrażając tego wprost – jako sowiecką strefę wpływów.

Autor stwierdził trafnie, że prezydent E. Beneš wykazywał wobec Związku Sowieckiego „przejawy mentalności wasala”, co ujawniło się zwłaszcza w toku jego rozmów ze Stalinem i Wiaczesławem Mołotowem podczas wspomnianej wizyty w Moskwie. Beneš – jak pisze autor – „ochotniczo ofiarował lojalną współpracę we wszystkich kwestiach, które wskazałby rząd sowiecki, przyrzekając poinstruować własną dyplomację, aby zawsze działała w zgodzie z przedstawicielami Kremla” (s. 440). Beneš ujawnił też wtedy antypolskie nastawienie, zachęcając Stalina do zajęcia przez Armię Czerwoną terytorium Polski i do ustanowienia na nim nowego rządu, który „nie będzie chciał mieć nic wspólnego z rządem w Londynie”. Odciął się od koncepcji powojennej konfederacji polsko-czechosłowackiej, a wcześniejsze negocjacje w tej sprawie przedstawiał jako efekt presji dyplomacji brytyjskiej w celu uzyskania przez nią wpływów w Europie Wschodniej.

Praca została przygotowana bardzo starannie. Tylko sporadycznie występują w tekście drobne błędy merytoryczne i językowe. Sprostowania wymaga stwierdzenie, że konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie odbyła się w dniach „od 23 listopada do 3 grudnia” (s. 438), gdyż w rzeczywistości trwała od 28 listopada do 1 grudnia 1943 r. W latach 1941–1943 Edward Raczyński nie był ministrem spraw zagranicznych (s. 318, 640), lecz kierownikiem polskiego MSZ („acting minister”). Urząd ten objął po ustąpieniu Augusta Zaleskiego w sierpniu 1941 r. i pełnił do 13 lipca 1943 r. Pozostawał jednocześnie ambasadorem RP w Londynie (od 1 listopada 1934 r. do 5 lipca 1945 r.).

Reasumując należy stwierdzić, że prezentowana monografia autorstwa Radosława P. Żurawskiego *vel* Grajewskiego jest dojrzałym opracowaniem, bardzo rzetelnym warsztatowo, wnoszącym oryginalny wkład do dotychczasowego dorobku historiografii polskiej i obcej jako udana próba całościowego opracowania badanego zagadnienia. Zasadniczym walorem rozprawy jest bogactwo zgromadzonego materiału i jego gruntowna analiza. Zaletą monografii, obok jej wartości merytorycznej, jest narracja autorska, utrzymana konsekwentnie w przejrzystym i rzeczowym stylu, wzbogacana umiejętnie dobranymi cytataми. Autora cechuje

je dbałość o precyzję opisu historycznego i formułowanie wyważonych wniosków oraz uogólnień na podstawie bezstronnej analizy materiału źródłowego. Praca świadczy o doskonałej znajomości przez autora realiów prezentowanych kwestii i o jego ogromnej erudycji.

ANDRZEJ M. BRZEZIŃSKI
Uniwersytet Łódzki

Jan Związek, *Rzeczywistość historyczna w kazaniach*, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, Częstochowa 2009, ss. 746.

Znaczenie słowa mówionego w procesie przekazywania wiedzy o świecie otaczającym człowieka, o jego przeżyciach wewnętrznych, a także o systemach preferowanych wartości, nigdy nie podlegało dyskusji. Słowo mówione, zapisane w różnorodnych formach literackich, od dawna nabrało dla historyków znaczenia źródłowego. Jednakże dopiero od kilkudziesięciu lat zapis szczególnej formy wypowiedzi ustnej, kazanie, stało się materiałem źródłowym dla uprawiania tworzącej się historii idei. Formalnym wyrazem akceptacji przez historyków literatury kaznodziejskiej jako źródła historycznego była sesja naukowa, zorganizowana przez Instytut Badań Literackich PAN w 1976 r., poświęcona dziełu literackiemu jako źródłu historycznemu, której trwałym owocem jest tom materiałów pod redakcją Z. Stefanowskiej i J. Sławińskiego¹. Sesja ta nie tylko usankcjonowała dotychczasową praktykę badawczą, ale także wyznaczyła nowe przestrzenie poznawcze, również dla historyków. Jest także poważnym krokiem zbliżającym wypracowanie w przyszłości wspólnej, przynajmniej dla historii i historii literatury, metodologii postępowania badawczego.

Wykorzystaniu kazania jako źródła historycznego towarzyszą szczególne okoliczności, które badacz musi koniecznie uwzględnić, aby poprawnie wyzyskać je w celu wyjaśniania zjawisk i procesów historycznych. Stało się to możliwe dopiero wówczas, kiedy w wyniku refleksji udało się przekroczyć ustalony pogląd, że

¹ *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska i J. Sławiński, Warszawa 1978.